

કિશોર મકવાણા

(જન્મ : 1-6-1967)

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને સ્વામી વિવેકાનંદના જીવન-કવનના ઊંડા અભ્યાસી, કર્મક પત્રકાર શ્રી કિશોર મકવાણાનો જન્મ ધોળકામાં થયો હતો. તેમણે પ્રાથમિક-માધ્યમિક શિક્ષણ વતન ધોળકામાં લીધું. ઉચ્ચ અભ્યાસ અમદાવાદમાં કર્યો. એમણે ઘણાં પુસ્તકો લખવા ઉપરાંત કેટલાંક સંપાદનો પણ કર્યા છે. ‘સ્વામી વિવેકાનંદ’, ‘સામાજિક ક્રાંતિના મહાનાયક : ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર’, ‘સમર નહિ, સમરસતા’, ‘સ્વાભિમાનનાં તીર્થસ્થાનો’, ‘રમણ મહર્ષિ’, ‘મળવા જેવા માણસ’ - એ એમનાં પુસ્તકો તેમની અભ્યાસપૂર્ણ, પ્રમાણભૂત તેમજ સરળ લેખનશૈલીનાં પરિચાયક છે. એમને અનેક પુરસ્કારો મળ્યા છે. ‘સ્વામી તિલક પુરસ્કાર’ તેમજ ‘પં. પ્રતાપનારાયણ મિશ્ર સ્મૃતિ પુરસ્કાર’ એમાં મુખ્ય છે.

વીસમી સદીના ભારતવર્ષના મહાન રાષ્ટ્રપુરુષો પૈકીના એક તે બાબાસાહેબ આંબેડકર. ‘જન્મના જાયતે શુદ્ધા: સંસ્કારાત્ દ્વિજ ઉચ્ચયતે’ આ સંસ્કૃતકંડિકાને બાબાસાહેબે સમગ્રપણે પોતાના જીવનમાં ચરિતાર્થ કરી અને એ દિશામાં અનેકો માટે મુક્તિનાં દ્વાર ખોલી આપ્યાં છે. કઠોર પુરુષાર્થ, તીવ્ર જિજ્ઞાસા, વેધક વક્તૃત્વકળા એ બંધારણ ઘડવૈયા બાબાસાહેબની અપ્રતિમ વિશેષતાઓ રહી છે. પીડિત-શોષિત માનવજાતના ચિત્કારમાંથી જન્મેલી અપાર અનુકંપા, સમાજનિષ્ઠા અને રાષ્ટ્રનિષ્ઠાના ત્રિવેણીતીર્થ બાબાસાહેબને એકવીસમી સદીના ભાવિ નાગરિકો માટે બંધુતા, સમતા અને સમરસતાનો સુયોગ રચીને નિબંધકારે ગુજરાતી પ્રજાને પ્રેમના તાંતણે બાંધી આપી છે. બાબાસાહેબનાં ગુરુભક્તિ, અભ્યાસનિષ્ઠા અને સત્યાગ્રહો સદીઓ સુધી અવિસ્મરણીય-કાર્યસાધક રહેશે-જે નિ:શંક છે.

ભારતમાં બ્રિટિશરોનું રાજ હતું. 12 નવેમ્બર 1930ની વાત છે. બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓએ લંડનમાં ગોળમેજી પરિષદ બોલાવી હતી. પરિષદમાં એકસો પચીસ જેટલા ભારતીય નેતાઓ અને ભારતીય સંસ્થાઓના વડા હાજર હતા. ત્યાં ગંભીર મુખમુદ્રા, સુદૃઢ દેહચષ્ટિ, સુઘડ-સ્વચ્છ પોશાક અને સતર્ક-સતેજ આંખોવાળો એક યુવાન સમગ્ર પરિષદની કાર્યવાહીનું નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો. તેની પાસે ‘ડૉક્ટર ઓફ સાયન્સની’ની પદવી હતી. તે પોતાનું ભાષણ આપવા ઊભો થયો, તે શું અને કેવી રીતે બોલશે, એના તરફ પરિષદમાં બેઠેલાં સૌની નજર હતી. ભાષણની શરૂઆતમાં જ તેણે કહ્યું :

‘જે લોકોની પરિસ્થિતિ ગુલામો કરતાંય બદતર છે અને જેમની લોકસંખ્યા ફ્રાન્સના દેશની લોકસંખ્યા જેટલી છે, એવા ભારતમાંના એક પંચમાંશ લોકોની ફરિયાદો હું પરિષદ સામે રજૂ કરું છું. એવા અસ્પૃશ્યોની માંગણી છે કે ભારતની સરકાર લોકોની, લોકો માટે, લોકો દ્વારા ચલાવાતી હોય.’

ગોળમેજી પરિષદમાં આ યુવાનના આવા શબ્દો સાંભળીને પરિષદને આંચકો લાગે તે સ્વાભાવિક હતું. બ્રિટિશ શાસન અને ભારતની એ વખતની સાંપ્રત દારુણ સ્થિતિ વિશે તેણે રોકડા અને જડબાતોડ સવાલો કર્યા. બ્રિટિશ પ્રતિનિધિઓ એકબીજાનાં મોં જોવા લાગ્યા. ભારતીય પ્રતિનિધિઓમાં બળભળાટ મચી ગયો. એ યુવાનની સાચી, નીડર, નિર્ભય અને વિવેકપૂર્ણ સ્પષ્ટ વાણીએ સમગ્ર પરિષદ ઉપર ઘેરી અસર ઊભી કરી. વિશ્વમંચ પર એણે કરેલી ટીકામાં માનવજીવનના મૂળભૂત અધિકારોની મુદ્દાસર રજૂઆત હતી, એમાં સમતા અને બંધુતા માટેનું દર્દ હતું, અનુકંપા હતી, અપીલ હતી. એમાં સાચી રાષ્ટ્રભક્તિ હતી. બ્રિટિશ વડાપ્રધાન મેકડોનાલ્ડે પણ આશ્ચર્ય સાથે, પરિષદની પૂર્ણાહુતિમાં પોતાના ભાષણમાં, યુવાનના એ ભાષણને વક્તૃત્વકલાનો ઉત્તમ નમૂનો કહ્યો.

પરિષદમાં ત્યાં મહારાજાઓની હરોળમાં બેઠેલી એક વ્યક્તિના દેદીપ્યમાન ચહેરા ઉપર, ભાષણ સાંભળ્યા પછી અતિ પ્રસન્નતા કળાઈ રહી હતી. એમની આંખોમાં આનંદનાં આંસુ હતાં. એ મહારાજા ગુજરાતના હતા. બ્રિટનમાં એમનો બંગલો પણ હતો. પરિષદમાંથી પોતાના નિવાસસ્થાને પાછા ફરતાં તેમણે પોતાનાં રાણીને કહ્યું, “આપણા બધા પ્રયત્નો અને પૈસા સાર્થક થયા. આજે એક મહાન કાર્યથી મળેલી સફળતા જોઈને અને પ્રાપ્ત થયેલા યશથી આનંદ થયો.”

આમ, જેમણે પોતાનાં ગૌરવ અને આનંદ રાણી આગળ વ્યક્ત કર્યાં તે હતા વડોદરાના પ્રજાવત્સલ, દેવત્વપોષક મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ. એ યુવાન તે બીજા કોઈ નહિ પણ ભારતના પ્રખર ન્યાયવિદ, સામાજિક ક્રાંતિના મશાલચી બંધારણઘડવૈયા, કર્મનિષ્ઠ મહામાનવ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર.

સમાજ કે રાષ્ટ્રસેવા માટે વિદેશ જઈને શ્રેષ્ઠ વિદ્યાપ્રાપ્તિના મનોરથ સેવતા બાબાસાહેબને મહારાજાએ સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને જાહેર નાણાતંત્ર માટે અભ્યાસ કરવા શિષ્યવૃત્તિ આપી હતી. આમ, દીવાથી દીવો પ્રગટ્યાનો મહારાજાને અનેરો આનંદ હતો.

ડૉ. આંબેડકરનાં સ્વાધ્યાય અને ચિંતનનો વ્યાપ અને ઊંડાણ અમાપ હતાં. વિશ્વકક્ષાના ધુરંધરોને એમણે પુસ્તકો દ્વારા પચાવ્યા હતા. અમેરિકાના બંધારણ દ્વારા સમાનતા તેમજ ફ્રેન્ચક્રાંતિ દ્વારા માનવઅધિકારના ખ્યાલો વિશ્વમાં વહેતા થઈ ગયા હતા. અબ્રાહમ લિંકને ગુલામીપ્રથા દૂર કરી લોકશાહી મૂલ્યોને મૂર્તિમંત કર્યાં હતાં. કાળાગોરાના ભેદના નિર્મૂલન માટે લ્યૂથર કિંગ શહીદીને વર્યા હતા. ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને સ્ત્રીસમાનતા માટે જંગ છેડ્યો હતો ત્યારે માનવઅધિકારો માટે, સમાજજીવનના રોગને નિર્મૂળ કરવાના સામર્થ્યમાં રાષ્ટ્રપ્રેમી ડૉ. બાબાસાહેબની તોલે કોઈ આવી શકે એમ નહોતું. સમતા, બંધુતા તેમજ ગૌરવપૂર્ણ માનવજીવનના અધિકારરૂપી પાયાના સિદ્ધાંતો ડૉ. બાબાસાહેબનાં સઘળાં જીવનકાર્યોમાં ચરિતાર્થ થાય છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના જીવનમાં વડોદરાના રાજવી સયાજીરાવ ગાયકવાડ પછી બીજા એક મહારાજા પણ આવ્યા. જેમણે એમના જીવનને વધુ તેજસ્વી બનાવ્યું. એ હતા કોલ્હાપુરના મહારાજા શાહુજી મહારાજ. શાહુજી મહારાજ સ્વયં સામાજિક સમતાના પ્રખર હિમાયતી હતા. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરને પ્રથમવાર મહારાજા મળ્યા ત્યારે એમને જોતાં જ મહારાજાએ કહેલું : ‘આ માણસ કાંઈક જુદો જ માટીનો બનેલો છે.’ બાબાસાહેબ પરદેશથી ઉચ્ચ શિક્ષણ લઈને ભારત પાછા આવ્યા એ સમાચાર વર્તમાનપત્રોમાં વાંચીને શાહુજીને ખૂબ સંતોષ અને આનંદ થયો હતો. મહારાજા સામે ચાલી ડૉ. આંબેડકરનું સરનામું શોધીને મુંબઈમાં એ જ્યાં રહેતા હતા તે પરેલ વિસ્તારમાં એમને મળવા ગયા હતા. શાહુજી મહારાજે તેમને તમામ પ્રકારની મદદ કરી હતી. મહારાજે ભવિષ્યવાણી કરેલી કે : ‘એક સમયે એ સમગ્ર ભારતવર્ષના નેતા હશે એવું મારો અંતરાત્મા કહે છે.’

ડૉ. બાબાસાહેબના વ્યક્તિત્વઘડતરમાં એમના પિતા રામજી સકપાલે આપેલા સંસ્કાર અને શિક્ષકોનો સદ્ભાવ મહત્વનાં રહ્યાં છે, વાચન સાથેનો આ સંસ્કારવારસો એમના જીવનમાં હંમેશાં પ્રમુખસ્થાને રહ્યો. ડૉ. બાબાસાહેબ કહે છે : અમારો પરિવાર ધનવાન નહોતો છતાં ઘરનું વાતાવરણ કોઈ પણ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ, સંસ્કારી પરિવારને શોભે એવું હતું. અમારા પિતા અમારા સંસ્કાર બાબતે ખૂબ જાગ્રત હતા. ભોજન પહેલાં તેઓ અમને ઘરમાં બેસાડી અમારી પાસે ભજન, દોહા, શ્લોક ગવડાવતા. પિતા સંતોનાં ભજન અને કબીરના દોહા ગાતા ત્યારે અમારા ઘરનું વાતાવરણ ખૂબ પવિત્ર બની જતું. બાબાસાહેબે ‘મૂકનાયક’ સામયિકની સૌથી ઉપર સંત તુકારામ મહારાજના ભજનની પંક્તિઓ લખી હતી એ પછી ‘બહિષ્કૃત ભારત’ નામનું બીજું સામયિક શરૂ કર્યું, ત્યારે સંત જ્ઞાનેશ્વરની પંક્તિઓ મૂકી હતી. ‘જાતપાત પૂછે ના કોઈ હરિ કો ભજે સો હરિ કા હોઈ’ એવા કબીરના દોહાઓએ બાબાસાહેબના આત્માને સતત પ્રજ્વલિત રાખ્યો હતો. બાળપણના ગાઢ સંસ્કારોના પુણ્યપ્રતાપે બીજા ધર્મને આદર આપવાની ઉદારતા તેઓ કેળવી શક્યા હતા. આમ, સમતા અને પ્રેમનો પારંપરિક લોકવારસો એમના ઘરના સંસ્કારોરૂપે જ મળ્યો હતો.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર મુલાયમ હૃદયના, પ્રેમાળ, ભાવુક, નિરભિમાની અને મધુરતાથી સભર વ્યક્તિત્વના માલિક હતા. દેખાવે કઠોર હતા છતાંય નિકટના માણસો સાથે એમનો વર્તાવ પ્રેમાળ રહેતો. બાળપણમાં જીવનવ્યવહારમાં અસ્પૃશ્યતાના અનેક કટુ અનુભવો થયા છતાં તેમના સંસ્કારો તેમજ દૃઢ મનોબળને કારણે એમના જીવનવ્યવહારમાં સમતા, બંધુતા અને કરુણા પ્રમુખસ્થાને રહ્યાં.

1924નો એક પ્રસંગ છે : ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર પોતાના કાર્યાલયમાં કોઈ એક વિષય ઉપર લોકો સાથે ચર્ચા કરી રહ્યા હતા. બરાબર તે સમયે જ એક વયોવૃદ્ધ સદ્ગૃહસ્થ લાકડીને સહારે એમના કાર્યાલયના દરવાજે આવીને ઊભા રહ્યા. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર તો એમને જોતાંવેંત ખુરશીમાંથી ઊભા થઈ ગયા અને જઈને સીધા જ વૃદ્ધ પુરુષને પગે લાગ્યા.

બીજા લોકોને તો નવાઈ લાગી. પેલા આગંતુકે આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું : ‘ચિરંજીવી હો!’ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ખૂબ આદરસહિત એમને કાર્યાલયમાં દોરી લાવ્યા. સાથીદારો વૃદ્ધજનની ઓળખાણ ઈચ્છતા હતા એટલે ડૉક્ટર સાહેબે કહ્યું : મિત્રો, આ મારા ગુરુજી છે. એમના હાથ નીચે મેં પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. તમે જાણો છો કે મારી અટક તો આંબાવડેકર હતી, પણ બાળપણમાં મને આંબેડકર અટક આપનાર ગુરુજી મહાદેવ આંબેડકર સ્વયં બ્રાહ્મણ છે. આજે અચાનક જ મને મળવા આવ્યા, એથી હું ઉપકૃત થયો છું. એમનાં પાવન પગલાં મારા કાર્યાલયમાં પડ્યાં, એથી ધન્યતા અનુભવું છું. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની વાત સાંભળીને ઉપસ્થિત બધા જ લોકોએ એમને પ્રણામ કર્યા. એક જમાનાનો બાળક આંબેડકર આજે મહાન વિદ્વાન ડૉ. આંબેડકર બની ગયો છે છતાંય એની નમ્રતામાં કે એમની ગુરુભક્તિમાં ક્યાંયે કમી આવી નથી. એ જોઈને ગુરુજીની આંખમાંથી હર્ષનાં આંસુ ઊભરાઈ આવ્યાં. ભીમરાવનો આદર પામીને ગુરુજી તો ભાવવિભોર થઈ ગયા અને એટલું જ બોલ્યા : ‘ભીમા! તેં તારા કુળનું નામ તો દીપાવ્યું જ છે પણ તારે લીધે તો મનેય યશ મળ્યો છે. તું અમર થવાનો છે.’ ગુરુજીએ થોડીક વાતો કરીને જવાની તૈયારી કરી. એટલે બાબાસાહેબ બોલ્યા : ‘સાહેબ! મેં હજુ કમાણી કરી નથી. છતાંય મારી ઈચ્છા એવી છે કે હું ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડી આપનાં ચરણોમાં સમર્પિત કરી ગુરુદક્ષિણા અર્પણ કરું.’ એકવાર ગુરુજી સવારના સમયે કાર્યાલયમાં પુનઃ પધાર્યા. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે પાંચ પાન, પાંચ સોપારી, સવા રૂપિયો અને નવી ધોતી ગુરુદક્ષિણારૂપે ગુરુજીને ચરણે ધર્યાં.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની ગુરુભક્તિ અજોડ હતી. શાળામાં બપોરે રિસેસમાં ભીમરાવ ઘરે જમવા જાય એ ગુરુજીને ગમતું નહિ એટલે ગુરુજી પોતાના ટિફિનમાં થોડાંક વધારે શાક, ભાખરી લાવતા અને ભીમરાવને પ્રેમથી ખવરાવતા. ગુરુજીનાં આ ભાખરી-શાકના પ્રેમભર્યા સ્વાદની મીઠાશ બાબાસાહેબના જીવનમાં જડાઈ ગઈ હતી. પોતાના જન્મદિવસ-હીરક મહોત્સવ સમયે મુંબઈના નરેપાર્કમાં યોજાયેલી વિશાળ સભા સમક્ષ આ પ્રસંગનો ગૌરવથી ઉલ્લેખ કરીને તેમણે કહ્યું : “શાળાજીવનનું આ મારું મીઠું સંભારણું હતું.”

લંડનથી અભ્યાસ પૂરો કરી ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ભારત પાછા આવ્યા, પછી જાહેરજીવનમાં સક્રિય થયા. ભારતના પદદલિતોમાં સ્વાવલંબન, સ્વાભિમાન, સંસ્કાર અને આત્મોદ્ધારનું કાર્ય શરૂ કરીને દેશમાં મહાપરિવર્તન કરનાર નવયુગનાં મંડાણ કર્યા અને એ માટે એમણે માર્ચ 1924માં ‘બહિષ્કૃત હિતકારિણી સભા’ની સ્થાપના કરી. આ સંસ્થામાં અન્ય જાતિના લોકોને પણ સ્થાન આપ્યું. સર ચીમનલાલ સેતલવાડ સંસ્થાના પ્રમુખ હતા અને સંસ્થાના કાર્યકારી અધ્યક્ષ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર હતા.

બહિષ્કૃત હિતકારિણી સભાના પ્રારંભે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે પ્રવચનમાં સામાજિક સમતા અને બંધુભાવ તરફ પોતાનો ઝોક વ્યક્ત કર્યો હતો. તેમણે કહ્યું હતું : ‘સમાજના સર્વાંગીણ વિકાસ માટે મેં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે, જેથી સમાજના સર્વાંગીણ વિકાસ માટે પ્રામાણિકતાથી કામ થઈ શકે. મારી જ્ઞાનશક્તિનો ઉપયોગ માત્ર મારા કુટુંબ કે પરિવાર માટે નહિ કરું. સમાજની પ્રગતિ માટે મેં અનેક યોજનાઓ બનાવી છે. આ યોજનાઓ પાર પડશે તો ચોક્કસપણે અસ્પૃશ્ય અને સ્પૃશ્ય બંને સમાજને લાભ થશે.’

હિન્દુ હોવા છતાં અસ્પૃશ્યો મહાડના ચવદાર તળાવના પાણીનો ઉપયોગ કરી શકતા નહોતા અને નાસિકના કાલારામ મંદિરમાં ભગવાનનાં દર્શન કરવાનો હક તેમને નહોતો. અસ્પૃશ્યો ભગવાનનાં દર્શન કરે એથી ભગવાનની મૂર્તિ અપવિત્ર થઈ જાય અને તળાવનું પાણી વાપરવાથી અભડાઈ જાય એવી માનસિકતા હતી. આ બંને સ્થાનો પર અસ્પૃશ્યોને સમાનતા અને ન્યાય મળે તે માટે બાબાસાહેબ આંબેડકરે સત્યાગ્રહ આદર્યો હતો. ‘સમતા સૈનિક દળ’ના સંમેલનમાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે સત્યાગ્રહ બાબતે કહેલું : ‘ચવદાર તળાવનું પાણી બધા પંથ, જાતિ અને ધર્મના લોકોને સમાનરૂપે પીવા મળે એવા અધિકાર માટેનો આ સંઘર્ષ હતો. નાસિકના મંદિરપ્રવેશનો સંઘર્ષ, વાસ્તવમાં હિન્દુ સમાજમાં સામાજિક સમાનતા માટેનો હતો.’

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે ચવદાર તળાવમાંથી એક અંજલિ ભરી જળ પીધું અને પ્રચંડ જનસમૂહ તેનું અનુકરણ કર્યું હતું. આ કાર્ય દ્વારા તેમણે પોતાના માનવીય અધિકાર અને સમાનતા માટેના સત્યાગ્રહને યોગ્ય ઠેરવ્યો હતો. ભારત માટે શતાબ્દીઓ પછી સામાજિક સમાનતા માટેનો આ પરમ મંગળ એવો ભાગ્યશાળી દિવસ હતો.

મહાડ નગરપાલિકાએ પોતાના અધિકાર નીચે આવતા ચવદાર તળાવનું પાણી અસ્પૃશ્યો માટે ખુલ્લું મૂકવાની જાહેરાત કરી હતી. છતાં મહાડના અસ્પૃશ્યોને તળાવનું પાણી વાપરવાનો અધિકાર મળ્યો નહોતો. મહાડના બાપુરાવ જોશી, તુળજારામ ધારિયા, સીતારામ પંત, ગંગાધર પંત, સહસ્રબુદ્ધે જેવા ઉચ્ચવર્ણના નેતા પણ ડો. બાબાસાહેબ સાથે સત્યાગ્રહમાં જોડાયા હતા.

મહાડનગરના કેટલાક બ્રાહ્મણોએ આ સત્યાગ્રહને ટેકો જાહેર કર્યો; પરંતુ પોતાના કેટલાક જડ અનુયાયીઓએ આ વાતનો વિરોધ કરી, બ્રાહ્મણોને સત્યાગ્રહમાં સામેલ ન કરવાની વાત કરી. આ સમયે ડો. બાબાસાહેબે આ ચળવળને ટેકો આપનાર બ્રાહ્મણ કાર્યકર્તાઓનું પોતે સ્વાગત કરશે એવી જાહેરાત કરી, આમ એમનો ટેકો ન લેવાની શરત પોતાને માન્ય નથી એવું સ્પષ્ટપણે જણાવી ડો. બાબાસાહેબે કહ્યું : ‘બ્રાહ્મણ અમારા દુશ્મનો નથી. મિથ્યા બ્રાહ્મણત્વ સિવાયનો બ્રાહ્મણ અમને પોતાનો લાગે છે. અમારા સત્યાગ્રહમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ ભાગ લેવા સ્વતંત્ર છે, પછી તે વ્યક્તિ ગમે તે જ્ઞાતિની હોય. આ સંઘર્ષ તત્ત્વ માટે છે, તે કોઈ પણ વ્યક્તિ અથવા જ્ઞાતિ સામે નથી. અમારા પવિત્ર કાર્યમાં તો તત્ત્વનિષ્ઠાથી પ્રેરિત થઈને જે કોઈ આગળ આવશે તેનું અમે સ્વાગત કરી, આભાર માનીશું.’ બાબાસાહેબની બીજી પણ શરત હતી કે આ સત્યાગ્રહ સંપૂર્ણ અહિંસક હશે. ડો. બાબાસાહેબે મહાડ સત્યાગ્રહ અંગેની ભૂમિકા રજૂ કરતાં કહ્યું હતું : “અમે જે કાર્યની શરૂઆત કરી છે એ કાર્ય માત્ર અમારા ઉદ્ધાર પૂરતું સીમિત નથી. એ તો હિન્દુ ધર્મના ઉદ્ધાર માટે છે. આ રાષ્ટ્રકાર્ય છે.” જોકે, દેશના દુર્ભાગ્યે ડો. બાબાસાહેબના હૃદયની આ વિશાળતા અને એમના ઉદ્દેશ્યને જાતિવાદની જડ માનસિકતામાં જકડાયેલા લોકો સમજી શક્યા નહોતા.

મહાડમાં બંધુતા અને સામાજિક ન્યાય માટે જે સત્યાગ્રહનાં મંડાણ થયાં હતાં તેનાથી ડો. બાબાસાહેબ માત્ર જ્ઞાતિપુરુષ નથી, કિંતુ રાષ્ટ્રપુરુષ છે, એ કેવળ વિદ્યાભૂષણ નથી, કર્તવ્યશીલ નેતા છે એ પુરવાર થયું. એમના દેદીપ્યમાન વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ દેશભરમાં ફેલાયો. મહાડ સત્યાગ્રહની બાબતમાં તેમની ભૂમિકા સ્પષ્ટ હતી. એમણે 25 ડિસેમ્બર 1927ના દિવસે મહાડમાં અધ્યક્ષીય ભાષણમાં કહ્યું હતું : ‘મહાડમાં અમે હિન્દુ સમાજમાંથી અસમાનતા હટાવવા અને તેને સંગઠિત કરવાનું લક્ષ્ય લઈને એકઠા થયા છીએ. જ્યાં સુધી સમાજ એકવર્ણીય નહિ બને ત્યાં સુધી અસ્પૃશ્યતા ખતમ નહિ થાય અને સમાજમાં ક્યારેય સમાનતા આવશે નહિ.’ પોતે આદરેલા સંઘર્ષથી સમાજમાં કટુતા વધે નહિ, કાયદાનું સન્માન થાય અને સામાજિક ખાઈ ઓછી થાય એવી વિશાળ ભૂમિકાનાં દર્શન ડો. બાબાસાહેબના મહાડ સત્યાગ્રહમાં થાય છે. સમાનતાનો અર્થ બતાવતી વખતે એ કહેતા કે ‘સમાજમાં ઊંચનીચનો ભાવ ન રહે, જાતિવાદ અને અસ્પૃશ્યતા ન રહે અને વ્યક્તિને સમાન તક મળે અને વ્યક્તિનું સ્થાન જન્મથી નહિ પરંતુ યોગ્યતાથી નક્કી થવું જોઈએ.’ અમરાવતીમાં બેરાર પ્રાંત અસ્પૃશ્ય પરિષદમાં ડો. બાબાસાહેબે કહ્યું હતું : ‘આભડછેટથી માત્ર અછૂતોને જ નુકસાન થયું નથી. એનાથી સવર્ણોને પણ નુકસાન થયું છે અને સૌથી વધુ નુકસાન તો રાષ્ટ્રને થયું છે. આથી અસ્પૃશ્યતા નાબૂદીનું આંદોલન સાચા અર્થમાં દેશના નિર્માણનું આંદોલન છે. દેશમાંથી અસ્પૃશ્યતા અને સામાજિક વિષમતા દૂર થશે તો એનાથી દેશનો જ વિકાસ થશે.’

બાલગંગાધર ટિળકના પુત્ર શ્રીધર પંત ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકરના ખૂબ નિકટના મિત્ર હતા. તેમના સામાજિક વિચારો ક્રાંતિકારી અને પ્રગતિશીલ હતા. ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને શ્રીધર પંત ‘સમાજ સમતા સંઘ’ નામની સંસ્થા બનાવી સામાજિક ભ્રાતૃભાવ વધે તે માટે કાર્યક્રમો કરતા હતા. ઉચ્ચવર્ણના પુરોહિત દ્વારા અસ્પૃશ્યોનાં લગ્ન વૈદિકવિધિથી કરાવવાં, ગણેશોત્સવ, સમૂહભોજન, આંતરજ્ઞાતિય લગ્નને પ્રોત્સાહન આપવું વગેરે કાર્યક્રમો તેઓ સાથે રહીને કરતા. ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકરે એક પ્રસંગે ‘સમાજ સમતા સંઘ’ના ઉદ્દેશ્ય બાબતે કહેલું : ‘સમાજ સમતા સંઘ’ હિન્દુ સમાજમાંથી નાત-જાત અને અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરવા ઘણી મહેનત કરે છે. આ સંગઠનમાં બધી જ્ઞાતિના લોકો સામેલ છે અને એમાં બધી જ્ઞાતિના લોકોને પ્રવેશવાની છૂટ છે, ભલે પછી તે ગમે તે જ્ઞાતિનો હોય. આંતરજ્ઞાતિય ખાનપાન અને લગ્નને ઉત્તેજન આપીને જ આભડછેટની બીમારી દૂર કરી શકાય. નહિતર અસ્પૃશ્યતાની બીમારી સંપૂર્ણ નષ્ટ ક્યારેય નહિ થાય. અસ્પૃશ્યતા સંપૂર્ણ દૂર થાય તે માટે અમે સંઘર્ષ કરી રહ્યા છીએ.’ સમગ્ર રાષ્ટ્રનો વિચાર ન કરતાં માત્ર પોતાની જ્ઞાતિને જ વફાદાર રહેવું એને ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકર રાષ્ટ્રદ્રોહની શ્રેણીમાં મૂકતાં પોતાના ‘જાતિવિચ્છેદ’ પુસ્તકમાં લખે છે કે ‘એક રાષ્ટ્રના નાગરિક હોવા છતાં વફાદારી માત્ર પોતાની જ્ઞાતિ પૂરતી જ મર્યાદિત રાખવી એ રાષ્ટ્રદ્રોહ ન કહેવાય?’

ડૉ. બાબાસાહેબની દરેક ચળવળ બંધુભાવ અને સામાજિક સમાનતા તરફ લઈ જનારી મહત્વની સામાજિક ક્રાંતિ હતી. રાષ્ટ્રની સામાજિક પુનર્ચના માટેનો એક અભૂતપૂર્વ સંઘર્ષ હતો. ડૉ. બાબાસાહેબે બુદ્ધના સમદષ્ટિ - સમભાવ - સમાનતાના ઉપદેશને આદર્શ માન્યો હતો. તેઓ કહેતા કે ‘સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતા એ મારા જીવનની તત્ત્વત્રયી છે. આ તત્ત્વ મેં ફેંચે રાજ્ય ક્રાંતિમાંથી લીધું નથી. એના મૂળ ભગવાન બુદ્ધના જ્ઞાનદર્શનમાં છે.’ બંધારણસભામાં તેમણે આ જ વાત કહેલ : ‘બંધુતા વગર સ્વતંત્રતા અને સમાનતા સ્વાભાવિક રીતે પ્રસ્થાપિત નહિ થાય. બંધુત્વ એટલે શું ? બંધુત્વ એટલે બધા ભારતીયો વચ્ચે ભાઈચારાની ભાવના. આ એક એવો સિદ્ધાંત છે જે આપણા સામાજિકજીવનને એકતા અને એકાત્મકતા પ્રદાન કરશે.’

એક સાંજે બંગલાના બગીચામાં ચર્ચા ચાલતી હતી. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે ટોપલો ભરીને કેરીઓ મંગાવી હતી. કેરીઓ પાણીમાં સાફ કરીને બધાને એક એક આપી. એટલામાં દરવાજે ઊભેલા ચોકીદાર તરફ ડૉ. બાબાસાહેબની નજર પડી. એમણે બૂમ પાડીને એને બોલાવ્યો અને ટોપલામાંથી કેરી લઈને ખાવાનું કહ્યું. ચોકીદારના તો હોશકોશ ઊડી ગયા. પણ એમના હુકમનો અનાદર કરે કેવી રીતે ? એણે બે ત્રણ કેરીઓ લઈને ચાલવા માંડ્યું. બાબાસાહેબે એને રોક્યો અને ખુરશીમાં બેસીને આરામથી ખાવાનું કહ્યું. શ્રીકૃષ્ણ ચાંદીવાલા નામનો અંગ્રેજ અખબારનો પત્રકાર એમની બાજુમાં જ બેઠેલો. એણે અંગ્રેજીમાં ડૉ. બાબાસાહેબને કહ્યું : ‘સાહેબ ! તમે તમારી પોઝિશન અને મોભાનો તો વિચાર કરો. તમે તો વાઈસરોયની એક્ઝિક્યુટિવ કાઉન્સિલના સભ્ય છો. આવા એક મામૂલી ચોકીદારને તમારી સામેની ખુરશીમાં બેસાડીને કેરી ખાવાનું કહેવું ઉચિત નથી.’

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે એની વાત સાંભળીને જવાબ આપતાં કેટલીક રસપ્રદ વાતો કરી : ‘માનવતાનો દરજ્જો તો વાઈસરોયની કાઉન્સિલના સભ્ય કરતાંય ઊંચો છે. વાઈસરોયનું પદ પણ એની આગળ પાણી ભરે છે. અત્યારે હું સરકારી હોદ્દા ઉપર નથી બેઠો. મારો ચોકીદાર ઈમાનદાર છે, તે માણસ છે અને મારે એની સાથે માણસ તરીકેનો જ વ્યવહાર કરવો જોઈએ. ગરીબીને કારણે કદાચ એ ભણી શક્યો નહિ હોય ! જો ભણ્યો હોત તો કદાચ વાઈસરોયની એક્ઝિક્યુટિવ કાઉન્સિલનો સભ્ય હોત ! આપણો દેશ તો એવો અભાગિયો છે કે અહીં માણસને માણસ તરીકે મૂલવવામાં આવતો નથી. ઊંચનીચનો - નાનામોટાનો ભેદભાવ ચોવીસે કલાક દિમાગમાં ઘૂસેલો રહે છે. આવી અમાનવીય મનોવૃત્તિને હું બિલકુલ પસંદ કરતો નથી.’ ડૉ. બાબાસાહેબનો અભિગમ હંમેશાં માનવીય રહ્યો. સ્વતંત્રતા, સમતા, સમરસતા, એકાત્મતા અને બંધુતાના તેઓ પથદર્શક રહ્યા. એ હંમેશાં ક્યડાયેલાં, શોષિત, પીડિતજનોના કલ્યાણ અને ન્યાય માટે સંઘર્ષરત રહ્યા. એમની દષ્ટિએ ‘માનવતા’ જ મૂલ્યવાન હતી, આવા વિશ્વકોટિના મહામાનવને શતશત વંદન...

શબ્દ-સમજૂતી

મુત્સદ્દી રાજદ્વારી પુરુષ; પરિષદ સભા; દેહયષ્ટિ સુંદર સુકોમળ સપ્રમાણ દેહ; નિરીક્ષણ ધ્યાનથી જોવું; પરીક્ષણ તપાસ; સાંપ્રત વર્તમાન; દારૂણ ભયંકર; જડબાતોડ સચોટ; સમતા સમાનતા; બંધુતા ભાઈચારો; નિર્ભીક ભય વિના; સુચારુ સારું; પ્રખર સખત, ઉગ્ર; અપાર પાર વિનાનું, પુષ્કળ; હિમાયતી આગ્રહ રાખનાર; બહિષ્કૃત તિરસ્કાર પામેલું; આંગતુક નવું આવનારું; ઉપકૃત આભારવશ; સ્વાવલંબન પોતાનું કામ પોતાની જાતે જ કરે તે; સ્વાભિમાન આત્મગૌરવ; સમરસતા જીવમાત્ર પ્રત્યે એકાત્મકતા, સરખાપણું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) આંબેડકરના પિતા ભોજન પહેલાં શું કરાવતા હતા?
- (2) સયાજીરાવ ગાયકવાડે ઘરે આવીને રાણીને શું કહ્યું?
- (3) આંબેડકરને કોણે અને શા માટે શિષ્યવૃત્તિ ભાષણનું શું કહ્યું?
- (4) બ્રિટિશ વડાપ્રધાન મેકડોનાલ્ડે પૂર્ણાહુતિ ભાષણમાં શું કહ્યું?
- (5) ડૉ. બાબાસાહેબના જીવનની તત્ત્વત્રયી કઈ છે?
- (6) ડૉ. બાબાસાહેબના મતે બંધુતાનો શો અર્થ છે?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ટૂંકમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ગોળમેજી પરિષદના ભાષણ પછી આંબેડકર વિશે કેવો ખ્યાલ ઊભો થયો?
- (2) બાબાસાહેબની ગુરુભક્તિ વિશે લખો.
- (3) અમરાવતીના ભાષણમાં બાબાસાહેબે કઈ વેદના વ્યક્ત કરી?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) સામાજિક સમરસતાના નિર્માણમાં બાબાસાહેબનું યોગદાન.
- (2) ડૉ. આંબેડકરના વિવિધ સત્યાગ્રહો અને તેની અસરો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ‘બંધારણના ઘડવૈયા : બાબાસાહેબ’નો પરિચય મેળવો.
- ડૉ. આંબેડકરની ગુરુભક્તિ વિશે નિબંધ લખો.
- ડૉ. આંબેડકરની અભ્યાસનિષ્ઠાનો પરિચય કેળવો.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- બાબાસાહેબની બંધુતા-સમતા-સમરસતાના વિવિધ પ્રસંગો દ્વારા તેમનું ચરિત્ર વિદ્યાર્થીઓ પાસે રજૂ કરો.
- ‘વીસમી સદીના રાષ્ટ્રપુરુષો અને તેમનું પ્રદાન’ વિષય ઉપર એક હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરાવો.
- ‘ચલણ-નાણાં વ્યવસ્થા’ અંગેના બાબાસાહેબના દષ્ટિપૂત વિચારોનો વિદ્યાર્થીઓને પરિચય કરાવો.

કાવ્ય-કંડિકાઓ

હારી ગયાનું એટલે તો દુઃખ નથી મને,
જીતી ગયા જે દાવ એ કંઈ પારકા નથી.

— બરકત વીરાણી ‘બેફામ’

શમે ના વેરથી વેર, ટળે ના પાપ પાપથી;
ઔષધ સર્વ દુઃખોનું: મૈત્રીભાવ સનાતન.

— સ્નેહરશ્મિ

